Projekt „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“

Jak vysvětlit fakt, že státní socialismus existoval více než čtyřicet let, přestože většina obyvatelstva nesdílela základní principy komunistické ideologie? Proč společnost socialismus tak dlouho pasivně akceptovala i přes zhoršující se životní úroveň? Na čem spočívala dlouhodobá stabilita komunistické nadvlády a proč se nakonec rozpadla během několika týdnů, nebo dokonce dnů? Právě tyto otázky zkoumal projekt „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět: Reprezentace společenského řádu a proměny panství ve středovýchodní Evropě druhé poloviny 20. století“, který v několika vybraných statích představuje předkládané tematické číslo *Soudobých dějin*.

Třiletý společný projekt pražského Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., (Michal Kopeček) a postupimského Centra pro výzkum soudobých dějin (Pavel Kolář, Thomas Lindenberger, Martin Sabrow) byl od září 2007 do srpna 2010 financován německou Nadací Volkswagen a fungoval jako takzvané doktorandské kolegium, instituce německé *Forschung und Lehre*, která je dnes neodmyslitelnou součástí tamního výzkumu a vzdělávání na úrovni doktorského studia. Zatímco kolegium mělo sídlo v Praze v Ústavu pro soudobé dějiny a také velká část jeho běžných aktivit se odehrávala zde, postupimské centrum hrálo roli jednak mateřské instituce projektu a jednak hlavního organizátora mezinárodních aktivit kolegia.

Ve srovnávací perspektivě, která obsáhla celou střední a východní Evropu, jsme se jako účastníci projektu z pohledu kulturních dějin a dějin všedního dne snažili osvětlit způsoby, jak se ustavovaly, reprodukovaly a nakonec i hroutily komunistické diktatury. Naším východiskem bylo přesvědčení, že abychom porozuměli trvání i pádu státního socialismu, musíme nahlédnout za sféru mocenské politiky a nahé ideologie. Zdroje a opory komunistického panství jsme proto hledali v prostoru, který se dá označit jako „předpolitický“. Tato široká sféra zahrnovala neideologické představy, hodnoty a praktiky, které se jevily jako „normální“ v každodenním životě. Šlo například o ideály jako klid a bezpečí, sociální pokrok a blahobyt,

o praxi konzumního života a efektivního hospodaření, o vizi „seberealizace“ nebo pocity národní sounáležitosti. Právě tyto „předpolitické“ ideály – předpolitické proto, že nebyly výsadně typické pro komunistické diktatury a jejich ideologii – byly pro státní socialismus klíčové, a to zejména po roce 1956, kdy se s pádem stalinismu jednoznačně ideologická legitimizace diktatur oslabila.

Inspiraci jsme našli především u našich západních sousedů. Souvislosti mezi trváním, „nudnou“ každodenností“ a překotným pádem moderních diktatur se nejoriginálnějším způsobem zabývalo německé dějepisectví všedního dne. Už v osmdesátých letech se stoupenci školy *Alltagsgeschichte* pokusili pochopit šokující úspěch nacistické diktatury tím, že se zaměřili na společnost jako celek. Jejich motivace byla přitom spíše morální než přísně akademická. Šlo o to ukázat, že za existencí nacistické diktatury nestály jen reakční elity, ale že k ní aktivně či pasivně přispívali prakticky všichni. Tím se otevřely nepříjemné otázky chování širokých mas. Po roce 1989 uplatnili němečtí historikové každodennosti tento přístup i při zkoumání komunistické NDR. „Moc“ nechápali jako nezávislou sílu, která zvnějšku působí na společnost. Užívali častěji pojmu „panství“ (*Herrschaft*), chápaného jako vzájemný vztah mezi vládoucími a ovládanými, jež nelze omezit na prosté vykonání příkazu a poslušnost. Ten, kdo přikazoval, i ten, kdo poslouchal, musel danému mocenskému vztahu nějak rozumět a přijmout ho za svůj, měl-li tento vztah působit *dlouhodobě*. To se velkou měrou odehrávalo právě v „banálním“ světě všedního dne, zpravidla nikoli na základě vědomého přijetí či odmítnutí komunistické ideologie, nýbrž intuitivně, na základě každodenních zájmů a představ. Tím historikové všedního dne nezpochybňovali nerovnoměrné rozdělení moci v socialismu. Zpochybnili ale představu, že by ti, kteří v tomto mocenském vztahu tahali za kratší konec, byli úplně bezmocní. Existující mocenské vztahy byly vždy výsledkem interakce mezi oficiálními ideologickými liniemi a tím, jak si je lidé osvojovali ve svém životním světě – v rodině, v práci nebo ve volném čase. I v komunistických diktaturách mohla „moc“ dlouhodobě existovat jen tehdy, byla-li spoluutvářena společností zdola.

Vycházejí z těchto inspirací se projekt „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“ odlišoval od hlavního proudu bádání v České republice a dalších středoevropských zemích tím, že diktaturu nepojímal jako protiklad mezi „režimem“ a „společností“. Bylo zřejmé, že ani trvání, ani pád diktatury nelze vysvětlit pouze represí a ideologickou „indoktrinací“, jak tvrdila klasická teorie totalitarismu. Pozornost jsme proto upřeli na pestrou sféru lidské představivosti, v níž se vzájemně proplétaly individuální a kolektivní zájmy, hodnotové představy, strategie přizpůsobování a kompromisů. Předmětem našeho systematického zkoumání se stalo „zevšednění“ diktatury v relativně dlouhém čase jejího trvání, každodenní vyjednávání a dohadování a všednodenní zkušenosti obyvatel v kontaktu s mocenskými strukturami komunistického „panství“. Z francouzské tradice dějin mentalit jsme převzali pojem „sociálních reprezentací“, označující kolektivní představy a praktiky, které napomáhaly reprodukci sociálního řádu mimo otevřeně politické a ideologické strategie diktatury. Řečeno sociologicky, šlo o sociální řády, které nejsou aktéry přímo vnímány jako politické, avšak pro existenci „panství“

jsou nezbytné, neboť jsou považovány za „normální“ a vytvářejí tak předpoklady pro „normalizaci“ určitého způsobu vládnutí. Tím jsme se zároveň přihlásili k weberovské tradici analýzy „panství“ (*Herrschaft*) jako recipročního vztahu mezi vládoucími a ovládanými, jenž se neobejde bez mentálních vazeb, bez soustavy „motivů podřízenosti“ (*Motive der Fügsamkeit*), již Max Weber nazýval vírou v legitimitu daného řádu.

Proto tedy myšlenkový svět – *Sinnwelt*. Pojem *Sinn* v našem chápání neznamenal jen „mysl“ podle přísně hermeneutické tradice. Šlo nám zde o širší myšlenkové pojmání a konstruování světa, o „ideálno“ v protikladu k úzce vymezenému světu materiální skutečnosti socialismu. „Myšlenkový svět“ zahrnoval každodenní „malé utopie“ nejrozličnějších aktérů – řadových komunistů a disidentů, ekonomických expertů a žen v domácnosti nebo urbánních architektů a lokálních policistů. Myšlenkový svět tedy lze chápat jako prostor „předpolitického akceptování“ socialismu, jako zónu, v níž historičtí aktéři každodenně konstruovali smysl stávajícího sociálního pořádku a v níž byla každodenním jednáním znovu a znovu obnovována jeho „legitimita“. Rozpětí českých překladů pojmu *Sinnwelt*, jež sahá od významu „myšlenkového světa“ jako světa reflexe a vědomých strategií na jedné straně k významu „mentálního světa“ jako oblasti nereflektovaných sociálních praktik zprostředkovávajících pocit „normality“ na straně druhé, dokazuje šíři zkoumaného fenoménu, ale též naznačuje úskalí pojmového přenosu mezi různými jazykovými prostředími.

Transfer metod a přístupů – v našem případě především z německého do českého bádání – zvýraznil potřebu vysvobodit výzkum komunismu z korzetu národních dějin. Ještě dvacet let po svém vzniku je dějepisectví soudobých dějin prakticky ve všech zemích středovýchodní Evropy jednostranně zahleděno do vlastního národního osudu. Soudobé dějiny se konstituovaly mimo jiné jako dějiny ještě žijící generace, a právě tento společný generační prožitek – podpořen navíc rozmachem „paměťových studií“ a jejich rostoucí rolí ve výzkumu nejnovějších dějin – způsobil, že zájem nové disciplíny se zaměřil na minulost vlastní národní pospolitosti. Situace se však změnila, poté co se v očistci postsocialistických konfliktů rozpadl optimistický „transformační“ příběh o nezvratném přechodu od diktatury k demokracii, jenž byl v devadesátých letech hegemonním syžetem dějin komunismu. Soudobé dějiny přestaly plnit převážně identifikačně-evaluační úlohu, podle níž měly vyzdvihovat odpudivost komunistické diktatury a přednosti demokracie; „totalita“ již není z historického kontextu vytrženým opakem „demokracie“, ale standardním dějinným jevem v konkrétním čase a prostoru. Tato vcelku přirozená historizace komunistických diktatur otevírá možnost komparativních studií: stávali se komunismus historickým fenoménem podobně uzavřeným jako například velká hospodářská krize, pak je patrné, že se nejedná o žádnou národní výjimku, nýbrž o jeden z obecných projevů evropské moderny.

V rámci těchto společných východisek byl celý projekt koncipován jako zmíněné doktorandské kolegium, což znamená, že jeho hlavní náplní byly individuální výzkumné projekty, ať již doktorského či habilitačního výzkumu. Některé z nich

byly již mezitím představeny v podobě dílčí či souhrnné vědecké monografie,¹ jiné jsou zatím ještě ve stadiu přípravných studií. Časově je možné projekty rozdělit do dvou skupin. První se zabývala počátečním obdobím socialistických diktatur ve středovýchodní Evropě, tedy obdobím od roku 1945 do šedesátých let. Do této skupiny spadá práce českého historika Matěje Spurného „‘Nejsou jako my’: Sociální marginalizace a integrace v období ‘budování nového společenského řádu’ v Československu, 1945–1960“. Spurný na základě rozboru politiky vůči vybraným menšinám – zbytku německé menšiny, Romům a volyňským Čechům – a jejich reakcí zkoumal každodenní představy o normalitě a abnormalitě ve smyslu sociálním, ale i etnonárodnostním. V návaznosti na metodologická východiska celého projektu „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“ analyzoval, jak se tyto představy postupně měnily v závislosti na vývoji vztahu mezi politickou mocí a jednotlivými sociálními aktéry. Dalším z této skupiny byl projekt slovinské badatelky Any Kladnikové „Reprezentace urbánního prostoru mezi budovatelskou euforií a rozpadem utopie: Utváření ‘socialistického města’ v Jugoslávii a Československu, 1945–1965“. Na dvou příkladech – totiž moravskoslezském Havířově a slovinské Velenji – zde zkoumala snahy socialistických plánovačů dát širší dějinně-ideologický smysl nově zakládaným socialistickým městům. Tato politika městského prostoru „shora“ byla však ve výzkumu konfrontována s myšlenkovým a mentálním zpracováním těchto politických snah „zdola“, v každodenní realitě a všednodenním jednání obyvatel těchto měst. Do této skupiny patří také výzkumný projekt postupimského historika Pavla Koláře „Komunistické identity po pádu stalinismu“, který se v tomto čísle *Soudobých dějin* představuje v samostatné studii.

Druhá skupina individuálních projektů se věnovala období pozdního státního socialismu, zhruba od počátku sedmdesátých do konce osmdesátých let. Jejich společným jmenovatelem je snaha pomocí kulturně-sociální a kulturněhistorické metodiky přispět k poznání postupné eroze socialistických diktatur ve střední a východní Evropě, respektive počátků nového, postsocialistického řádu. Německá badatelka Annina Gagyiova v projektu „Konzumní kultura a legitimizace panství v Maďarsku, 1960–1989“ zkoumala specifické legitimizační praktiky kádárovského systému, symbolizovaného pojmem „gulášový socialismus“. Na základě vybraných problémů vývoje maďarské konzumní společnosti a skrze řadu ekonomických a sociálněpolitických opatření studovala snahu vládnoucích elit posílit pomocí konzumních praktik a návyků mocenskou pozici, oddanost a sociální závislost obyvatelstva na režimu, který za svůj vznik vděčil původně drastické represí následující po potlačení revoluce v roce 1956. Další německá historička Agnes Kucielová se zabývala výzkumem nazvaným „Proměny genderového řádu a stabilita diktatury: Reprezentace maskulinity ve stranických elitách v Polsku 1970–1989“. Ústřední otázkou tohoto projektu bylo, zda a jak se změny tradičních genderových rolí, k nimž v této době docházelo, odrážely uvnitř komunistických mocenských

1 PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011; SPURNÝ, Matěj: *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Praha, Antikomplex o.s. 2012.

elit a do jaké míry mohla i tato primárně nepolitická oblast přispívat k případné stabilitě či naopak destabilizaci pozdní státněsocialistické diktatury. „Klid, pořádek, bezpečnost: Reprezentace veřejné policie a legitimizace komunistického panství v Rumunsku v kontextu středovýchodní Evropy, 1970–1989“ byl název projektu rumunského člena výzkumného týmu Cipriana Cîrnealy. Jeho účelem nebylo detailně popisovat tuto součást rozvětveného represivního aparátu komunistického státu, ale spíše na příkladu veřejné policie porovnat význam každodenních sociálních představ o „veřejném pořádku“, „bezpečnosti“ a „klidu na práci“ jako důležitých „předpolitických“ opor jedné z nejkonzervativnějších pozdně komunistických diktatur.

V této skupině pak figurovaly další dva výzkumné projekty českých historiků Michala Pullmanna a Michala Kopečka. Pullmann se v rámci projektu „Výkon, ‘efektivita’, ‘rovnováha’ v pozdním socialismu: Reformní koncepty v ekonomickém expertním milieu v Československu a Sovětském svazu v osmdesátých letech“ zaměřil na zdánlivě nepolitické diskuse z kruhů hospodářských expertů více či méně blízkých komunistické straně, v nichž centrální roli hrály právě nové či staronové pojmy jako „výkon“, „efektivita“ či „hospodářská rovnováha“. Projekt vycházel z předpokladu, že technologizace politiky po roce 1989 byla vlastně předpřipravena již v těchto představových expertních kruzích. Podobně formulovanou badatelskou otázkou ve smyslu překračování pomyslné hranice roku 1989 měl projekt Michala Kopečka „Dědictví disentu: Opoziční politika paměti, ‘autenticita’ a intelektuální kořeny postsocialismu v Československu, Maďarsku a Polsku, 1970–2000“. Jeho základní badatelské zaměření vycházelo ze zápasu o povahu politické legitimacy postsocialistických demokracií ve středovýchodní Evropě po roce 1989, která byla a dodnes je do značné míry formována charakterem rozličných politik „vyrovnávání s komunistickou minulostí“. Tento výzkumný projekt proto chce odpovědět na otázku, jak rekonstrukce kolektivních identit a zápas o „autentickou“ reprezentaci společenství (nezávislého disentu i národní společnosti jako celku) v samizdatu a opozičních diskusích ovlivnily či předurčily politickou kulturu postsocialistické demokracie ve středovýchodní Evropě po roce 1989.

Kromě samotné výzkumné práce byly součástí projektu i semestrální série přednášek hostujících badatelů a profesorů. Hlavním účelem těchto přednášek bylo nejenom zpřístupnit průběžné výsledky projektu širšímu odbornému publiku v Praze a Česku, ale také zlepšit komunikaci a vzájemný dialog mezi odborníky v oblasti soudobých dějin v Evropě, respektive euroamerickém prostoru. V rámci těchto přednáškových cyklů tak mělo domácí odborné publikum možnost vyslechnout přednášky významných historiček a historiků současného výzkumu dějin státního socialismu, východoevropského komunismu, respektive moderních evropských diktatur, jako jsou například Jörg Baberowski (Humboldtova univerzita Berlín), Klaus von Beyme (Univerzita Heidelberg), Sheila Fitzpatricková (Chicagská univerzita), Mary Fulbrooková (University College London), Konrad Jarausch (Univerzita Severní Karolíny, Chapel Hill), Sandrine Kottová (Ženevská univerzita), Marc Lazar (Ústav politických studií v Paříži), Charles Maier (Harvar-

dova univerzita), Steve Smith (Evropský univerzitní institut Florencie), Alexei Yurchak (Kalifornská univerzita v Berkeley) a další.

Vedle toho byly zorganizovány postupně tři mezinárodní konference, vždy ve spolupráci pražsko-postupimské skupiny a historických kateder místních univerzit. První konference, nazvaná „Moderní diktatura jako praxe a zkušenost: Nové přístupy ve studiu autoritativních režimů ve střední a jihovýchodní Evropě ve 20. století“, se konala v říjnu 2008 ve slovinském Koperu. Druhá, o rok později v rumunské Kluži, nesla název „Znovupromýšlet násilí v komunistických diktaturách ve středovýchodní Evropě“. Poslední mezinárodní konference „Pozdní socialismus: Sociokulturní proměny a politická legitimita ve východním bloku po roce 1968“ se odehrála v červnu 2010 v bosenském Sarajevu a uzavírala celý projekt.

Předkládané tematické číslo *Soudobých dějin* přináší čtyři statě, které vzešly ze společné práce badatelské skupiny. Martin Sabrow nastiňuje základní tázání kulturněhistorického přístupu k dějinám moderních diktatur a zaměřuje se především na předpolitické „mentální vazby“, které podmiňovaly existenci nacistického i komunistického režimu. Matěj Spurný ukazuje na příkladě poválečného českého pohraničí význam tradičních, z minulosti zděděných obrazů a představ o „národní čistotě“ a „veřejném pořádku“ pro vznikání komunistického panství. Jeho příspěvek je signifikantní zejména proto, že dokládá, nakolik se „budování socialismu“ mohlo opírat o představy, jež měly s komunistickou ideologií jen málo společného. Pavel Kolář zkoumá na podkladě lokálních stranických materiálů proměnu komunistické identity v převratném období po roce 1956. Argumentuje, že s pádem stalinismu sice vzala utopická víra straníků v brzký příchod komunistického řádu zaslou, zároveň však utopická dimenze z jejich myšlenkového světa nevymizela zcela: spíše se přeměnila v každodenní „procesuální utopii“, soustředěnou kolem „strany“ jako lokálního aktéra schopného integrovat dílčí identity. Konečně Michal Pullmann se ve své stati zabývá diskusí o československých národohospodářských expertů v osmdesátých letech, přičemž ukazuje, že neshody v praktickopolitických otázkách paradoxně spíše upevňovaly stávající politický konsenzus. Při „kritice“ hospodářské politiky experti užívali etablovaného ideologického slovníku, čímž utvrzovali platnost stávajícího politického pořádku. Teprve s nástupem přestavby se ideologická sémantika socialismu začala rozpadat, a tím se otevřela cesta i k rozpadu pozdně socialistického konsenzu.

Prezentované statě svým způsobem vystihují hlavní metodologické a tematické směry, které byly v našem projektu zastoupeny. Chronologicky pokrývají všechny etapy státněsocialistických diktatur – stalinské budování socialismu, destalinizaci a reformní období, pozdní socialismus a jeho pád. Studie rovněž vyjadřují tematickou a metodickou pestrost projektu, sahající od studia každodenních sociálních praktik přes analýzu lokálních adaptací centrálních ideologických směrnic až k posunům hlavních těžišť socialistické sémantiky.

Věříme, že názorné a materiálově bohaté příkladové studie obhájí koncept „myšlenkového světa“ lépe než teoretické rozumování. Pečlivé zkoumání a promyšlení toho, čím bylo podmíněno dlouhodobě konformní chování většiny obyvatel komunistických států a proč se koncem osmdesátých let lidé rozhodli autoritářský

svět odmítnout, může být inspirativním intelektuálním cvičením i pro ty, kteří studují jiné společensko-politické konstelace. Pojem „myšlenkového světa“ je podle našeho soudu s to osvětlit fungování „moci“ ve všech moderních systémech vládnutí – včetně toho, ve kterém právě žijeme.

Michal Kopeček – Pavel Kolář